

**ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ НА СТАНОВЛЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ
ТА МОРАЛЬНОГО ВИМІРУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

В статті розкриті актуальні питання впливу релігійної сфери на формування релігійної свідомості, самоідентифікації, моральності українського соціуму.

Ключові слова: релігійна сфера, суспільна географія, функції релігії, системно-структурний підхід, консолідація суспільства, релігійна свідомість.

В статье рассмотрены актуальные вопросы влияния религиозной сферы на формирование религиозной сознательности, самоидентификации, моральности украинского социума.

Ключевые слова: религиозная сфера, общественная география, функции религии, системно-структурный подход, консолидация общества, религиозное сознание.

The pressing questions of influence of religious sphere on formation of religious consciousness, self-identification, morality of the Ukrainian society are considered in the article.

Keywords: religious sphere, human geography, functions of religion, the system-structural approach, consolidation of a society, religious consciousness.

Актуальність теми дослідження. Ряд події ХХ століття негативно позначилися на формуванні менталітету багатьох народів, розвитку суспільних відносин, морально-психологічному стані суспільства. Прояви фашизму, тоталітаризму, атеїзму спричинили жахливі духовні спустошення цілих народів [12]. За радянських часів релігійні цінності намагалися підміняти класовими інтересами, що дало свої негативні результати для майбутніх поколінь, оскільки після розпаду СРСР значна частка населення опинилась у духовному вакуумі, бо досить довго перебувала в умовах жорсткого ідеологічного тиску [1].

Саме цим можна пояснити те, що сьогодні в суспільному житті в ієрархії цінностей перевага віддається нестримній наживі, неробству, обману й лицемірству. Втрачається вартість такого соціального інституту, як сім'я, повага до батьків, надбань старших поколінь. Активізується криміналітет, поширюються алкоголізм, наркоманія, корупція. Не може не тривожити, що змінилися критерії моральних оцінок суспільства [12].

Проте, за період незалежності в Україні спостерігається повільне відродження українських традицій, звичаїв, елементів національної культури, зокрема релігійної сфери. Вихід із «підпілля» релігійної сфери і становлення її як соціального інституту, вплив релігії на свідомість українського соціуму, особливості менталітету нашої нації, духовно-моральний вимір українського суспільства викликає інтерес з боку багатьох фахівців різних напрямків, зокрема, представників духовенства, а також органів влади, науковців, що відображається у чисельних публікаціях, монографіях, виступах, конференціях, присвячених даній тематиці. Але разом з тим відчувається брак напрацювань стосовно формування моделей релігійної свідомості, прикладних досліджень релігійної сфери регіонального рівня, обґрунтування релігійно-географічного районування території України тощо.

Релігійна сфера є досить складною за структурою, функціями, тому потребує комплексного підходу до її дослідження. Саме таким підходом володіє суспільна географія, тому що просторово-часові аспекти історії виникнення, функціонування та проблем розвитку, в тому числі і суспільних відносин, безпосередньо відносяться до предмету дослідження даної науки.

Неоднозначність впливу викликають і функції релігії, які вона виконує. Серед них можна назвати основні: світоглядну, комунікативну, регулятивну та інтегративну функції. З одного боку релігія може об'єднувати людей в певні спільноти на різних ієрархічних рівнях (етнічні та соціальні групи, держава і т.д.), бути консолідуючим чинником нації, прищеплювати морально-етичні цінності, які були сформовані людством у процесі свого історичного розвитку, а з іншого – релігія є своєрідним «яблуком роздору» - на фоні соціального розширення населення України, спалахів міжетнічних конфліктів, що були зумовлені, зокрема, активізацією міграційних процесів після краху СРСР та збільшенням етногруп, двомовності

(білінгвізму) та полікультурності українського соціуму. В Україні спостерігається розкол православ'я та наявність латентних міжетнічних та міжконфесійних конфліктів, в основі яких лежать майнові питання. Це відбувається на різних ієрархічних рівнях – від державного до локального. Така неоднозначність обумовлюється своєрідністю та складністю релігійного життя. Подібна картина спостерігається і в деяких країнах світу (слід згадати воєнні дії між Ізраїлем та Палестиною, в основі яких покладено певною мірою і релігійний чинник).

Метою статті є обґрунтування ролі релігійної сфери у формуванні свідомості та моральності в українському суспільстві.

Викладення результатів особистих досліджень. Термін «релігія» походить від латинського слова religio – зв'язую. Сьогодні у найбільш загальному розумінні, релігія трактується як одна з форм суспільної свідомості, форма духовно-практичного освоєння світу, що поєднує людей на певній духовній основі. Богослови стверджують, що релігія — це зв'язок людини з Богом (від латин. religio — зв'язую). Л. Шевчук розглядає релігію як комплекс явищ і об'єктів, що охоплює ідеї, погляди, уявлення про Бога чи Вищі сили; віру в Бога чи Вищі сили; емоції людини (переживання, настрої); культові дії (молитви, обряди, свята, богослужіння); спосіб життя (побутові традиції, стереотипи мислення, поведінка, пости); організації, що об'єднують віруючих; культові споруди (храми); інфраструктурні елементи, що забезпечують релігійне життя (видавництва, навчальні заклади та ін.) [20].

В умовах сьогодення релігія виступає невід'ємною складовою соціокультурного простору і включає базові цінності і норми, відносно яких у суспільстві існують спільні погляди. Соціальні норми санкціонують певну поведінку людей та контролюють її [6]. Е. Дюркгейм вважав, що релігія саме є тим інститутом, завдяки якому формується соціальний порядок, підтримується нормальний хід подій [5].

Релігія як морально-етичне та культурне надбання здатна виконувати роль соціального контролю. На думку Дж. Йінгера, релігія є частиною системи, на яку впливають і яка сама впливає на економічні й політичні процеси в суспільстві, сімейні структури, а також - технологію, природу спілкування [13].

Неоднозначним є ставлення до релігії та релігійної сфери спеціалістів різного профілю знань. Тут спостерігається дуже широкий діапазон поглядів – від захоплення нею до вкрай негативної оцінки. Так, Дюркгейм Е. дає визначення релігії як «груповій системі вірувань та дійств відносно святих речей, тобто відокремлених, заборонених вірувань та діянь, які об'єднують в одну й ту саму моральну спільноту, названу церквою, всіх, хто до неї вступає» [4]. Існує визначення, що релігії - всіляка система поглядів і дій, якої дотримується якась група людей і яка дає індивіду систему орієнтацій і об'єкт поклоніння [19].

Розглядаючи вплив релігії на моральність, релігійність суспільства, становлення національної самоідентифікації, необхідно виокремити її просторово-часові особливості. Так, релігійна сфера розглядається як складова суспільно-географічного комплексу, релігійно-територіальна система [9], С. Павлов трактує релігійно-географічну сферу як складову духовної сфери, компоненти та функціональні елементи якої певним чином локалізовані та функціонують у просторі [11].

С. Павлов розглядає релігійну сферу як мультинодальну гетерогенну систему, самодостатню цілісність, відкриту систему, складову духовного життя людини, його культури. У свою чергу, вона складається із підсистем – конкретних релігійних напрямів, течій, сект [11]. Системного підходу у дослідженні релігійної сфери дотримуються такі соціо-економіко-географи як А. Ковальчук [7], О. Шаблій, використовуючи поняття територіальних сакральних систем [17], О. Любіцева, обґрунтовуючи поняття територіальної релігійної системи, К. Мезенцев - релігійно-територіальної системи [3], О. Кучабський - територіальної релігійної системи [14]. Розглядаючи релігійну сферу з позицій системно-структурного підходу і, враховуючи вище наведені визначення, слід відзначити, як і будь-якій системі їй притаманні розвиток, тобто незворотна, спрямована, закономірна зміна станів, що зберігає систему від сталості та забезпечує можливість накопичення змін і виникнення нової якості, спрямованість, самоорганізація, саморозвиток, стійкість, відкритість, що в свою чергу передбачає здатність

здійснювати обмін із зовнішнім середовищем. Будь-яка система має матеріально-інформаційну природу, формуючись у єдності матеріальної та інформаційної основ [10].

Матеріальну основу складає сукупність об'єднаних в системне ціле матеріальних елементів, що дозволяє здійснювати комплекс функцій, необхідних для існування і розвитку системи. У релігійній сфері це представлено культовими спорудами, релігійною інфраструктурою, яка поділяється на основну, додаткову та допоміжну (навчальні заклади, видавництва, крамниці тощо), які забезпечують функціонування окремих її елементів та сфери в цілому.

Інформаційна основа системи – це нематеріальна сутність, що пов'язує в системне ціле матеріальні елементи системи і забезпечує в просторі та часі впорядкованість системи (включаючи її стійкість і відповідну мінливість). Надання релігійних послуг, збереження релігійних традицій, передача їх з покоління в покоління тощо, забезпечує інформаційну основу релігійної сфери.

Враховуючи те, що релігійну сферу можна вважати відкритою системою, слід зазначити, що на неї впливають фактори, які можна поділити на внутрішні та зовнішні [16]. Внутрішні фактори зумовлюють стійкість даної системи до змін навколишнього середовища, вони більш консервативні, тому що зумовлюються основами віровчення, ієрархічного устрою та історією конфесій. Зовнішні фактори, навпаки, впливають на сьогоденне функціонування релігійних структур, тактику їх поведінки у суспільстві. На думку С. Сафронова, саме вони підштовхують конфесії до модернізації своєї діяльності, адаптації до сучасних умов функціонування. Серед факторів даної групи, найбільш впливовими на стан релігійної сфери України та її окремих регіонів є секуляризація, що супроводжується зниженням рівня релігійності населення та переходом від традиційних її форм до сучасних; зміни в територіальній організації населення; зміни в етнічній структурі населення, процеси урбанізації.

Будь-яка система має певні стадії розвитку, починаючи від зародження до занепаду. Якщо розглядати релігійну сферу України в історичному аспекті, то слід зазначити, що її роль у суспільстві принципово та неодноразово змінювалась. В епоху середньовіччя провідна роль належала саме церкві, вона була основним землевласником та господарюючим суб'єктом, а монастирі виконували функції так званих інноваційних центрів, підтримували торгівлю, ремісництво, промисли. У XVIII столітті відмічається зниження ролі релігійної сфери у суспільстві внаслідок введення синодального управління і підпорядкуванням Руської православної церкви державному апарату. Економічна активність церкви обмежувалася тільки виробництвом та реалізацією виробів, що мали культову приналежність. У дореволюційний період монастирі були місцями паломництва, виконували як сакральні функції, так і центрів обслуговування, зокрема, надавали освітні, соціальні, адміністративно-облікові послуги (ведення списків народжених та померлих, реєстрація шлюбів тощо), приймала активну участь у житті людей.

У радянський час релігійна сфера була відсторонена від суспільного життя, а її структура значно спрощена. Вона мала фрагментарний та опосередкований вплив на суспільство. В кінці 80-х років ХХ століття релігійна сфера мала зовсім іншу структуру і складалася з нечисленних громад, що були слабо пов'язані між собою. Владними структурами відкрито і агресивно нав'язувався атеїзм.

Нові соціально-економічні, геополітичні умови на початку 90-х років минулого століття докорінно змінили ідеологію українського суспільства, відбулися зміни в економічних, політичних, соціальних та правових інститутах. Так, правові відносини Церкви та держави в Україні, задекларовані і пов'язані з реалізацією принципів свободи совісті, свободи церкви (свободи діяльності релігійних організацій), передбачають релігійну толерантність і абсолютну свободу релігійного самовияву як беззаперечну цінність і регулюються законом „Про свободу совісті і релігійні організації”, ухваленому в 1991 році. В 1992 – 1996 роках до нього було внесено зміни та доповнення, з врахуванням міжнародних стандартів прав людини, бо попередні суттєво обмежували свободу закордонних релігійних місій. Були і інші нормативні акти, видані з метою подальшого розвитку положень закону. Основи законодавчої бази свободи совісті в Україні закладені в Конституції держави.

В законі задекларовано принципи відокремлення церкви від держави, проголошується їх автономність, рівність між собою всіх конфесій, що надає їм широкі можливості для реалізації власних принципів та інтересів, не закріплюючи за жодною ніяких окремих привілеїв. Але на думку С. Здіорука даний факт узгоджується з демократичними цінностями українського суспільства, проте не зовсім корелює з українською культурно-історичною спадщиною, що є суттєвою методологічною помилкою [18]. Протягом тривало історичного часу в Україні визначальними були православний та греко-католицький напрям, що ніяк не враховується в законі. Здіорук наголошує на тому, що за основу була взята американська модель законодавчої бази організації релігійного простору, де ніколи не спостерігалось домінування однієї чи декількох релігійних традицій на відміну від європейської, в якій зазначені особливі привілеї для історичної церкви, відводиться вагома роль державі у регулюванні певних питань, що пов'язані з функціонуванням релігійних громад, встановлюються спеціальні умови для пріоритетних конфесій (Велика Британія, Угорщина, Литва, Чехія та ін), що обмежується діяльність тих релігійних напрямів чи конфесій, догматика яких викликає підозру.

Подібні «особливості» законодавчої бази відносно релігійних організацій призвели до швидкого наповнення релігійного середовища України неокультами американського походження. На даний час кількість подібних релігійних організацій в Україні збільшується, вони підсилюють вплив на соціально-політичну ситуацію, зокрема, маніпулюють колективною свідомістю, впливають на електоральну поведінку і громадську думку через своїх парафіян, чисельність яких постійно зростає. Діяльність цих організацій, загалом, не сприяє розвитку національної самосвідомості українського народу, збереженню й втіленню українських історичних традицій і культури, хоча певним чином стимулює православні релігійні громади до пошуків нових шляхів впливу на свою паству.

І все ж, релігійна сфера сьогодні включає в себе всі релігійні традиції і релігійний досвід, являє собою складну систему відносин, які відносяться до загальної структури суспільного життя та розвиваються під впливом соціально-економічних, політичних, культурологічних процесів, що перебувають на перехідному етапі свого розвитку.

Релігія в українському суспільстві не є замкнутою, абстрактною, ізольованою системою. Вона включена до європейського та світового цивілізаційного контексту, змінюється під впливом суспільно-політичних трансформацій глобального масштабу і поширення світогляду постмодернізму, відбувається переорієнтація функцій релігійної сфери, яка зумовлює перегляд багатьох елементів віровчення (особливо християнського) з метою адаптації їх до потреб реального життя.

Сучасний етап розвитку релігійної сфери в Україні характеризується не тільки збільшенням кількісних показників майже втричі за роки незалежності, але й якісне зростання і розвиток релігійного середовища. Відбувається формування не лише екстенсивних форм, але й інтенсивний їх розвиток. Кожний рік в мережі релігійних організацій, що діють в Україні, збільшується відсоток тих, які становлять власне релігійну інфраструктуру, а не саму церковну структуру. З'являються чисельні навчальні заклади, засоби масової інформації, які належать релігійним організаціям тощо.

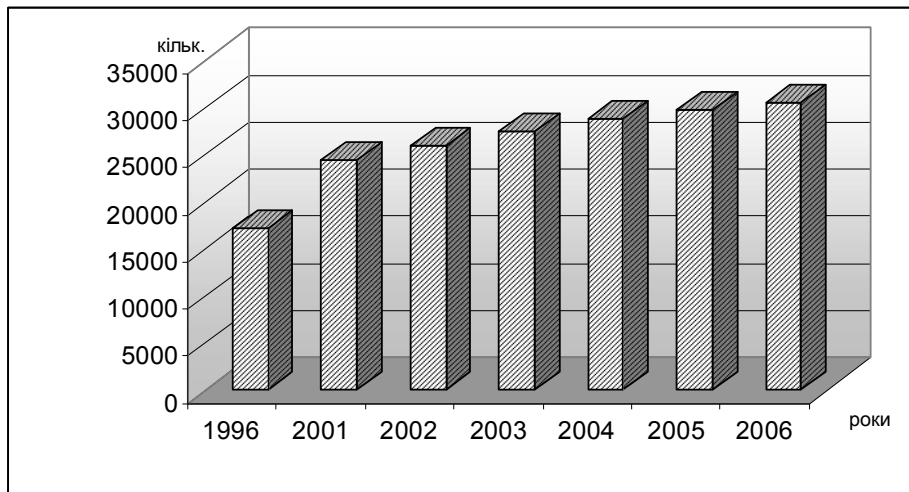

Рис. 1. Динаміка чисельності релігійних організацій в Україні [21].

Конфесійна структура релігійної сфери України також зазнала певних змін, відмічається поліконфесійність населення. Як зазначає в статті Арістової А. «...втрата релігійної однорідності – не трагедія чи помилка, а об'єктивна закономірність розвитку сучасних суспільств» [2, с.232].

В наслідок таких суттєвих змін структура релігійної сфери ускладнюється, наряду з «точковими» об'єктами та ареальними елементами, з'являються в її складі, як зазначає Сафронів С., і динамічні елементи. Релігійний туризм стає не тільки самостійною підгалуззю рекреаційної діяльності, що має свою інфраструктуру та економічну специфіку, але й новою формою рухливості населення.

Такі своєрідні якісні та кількісні зміни характерні як для релігійної сфери в цілому, так і спостерігається на регіональному рівні в тій чи іншій мірі, оскільки релігійна сфера регіону є складовою релігійної сфери України. Зазначаючи викладене вище в статті проаналізовано стан релігійної галузі в Україні та у Харківській області. Зокрема, виявлено територіальні відмінності та особливості функціонування релігійної сфери.

Аналіз релігійної ситуації регіону дозволив виділити головні стримуючі фактори для успішного функціонування релігійної сфери, зокрема, було визначено, що існуючі міжконфесійні протиріччя затримують розвиток релігійного туризму, недостатня увага з боку влади не сприяє створенню туристичного іміджу регіону.

Харківська область завжди традиційно була осередком культурного, духовного осередку Східної України. Через своє зручне геополітичне розташування область має тісні суспільні зв'язки з іншими областями України та Росії і це суттєво впливає на духовне життя регіону.

На території області діє багато конфесій, які належать до різних релігійних течій, представляють чисельні релігійні напрямки. Найбільш суттєвий вплив на територіальну організацію релігійної сфери належить УПЦ - національно-регіональній традиційній формі релігії українців Слобожанщини.

Зазначимо, що Харківщина – регіон багатоконфесійний, тому тут завжди мали місце міжконфесійні протиріччя. Особливо це набуло загострення у період трансформаційних змін у суспільстві. Окрім давнього протиріччя між Православною церквою Московського Патріархату та Православною церквою Київського Патріархату, додалися також протиріччя між традиційними та нетрадиційними конфесійними напрямками, з'явилися різні секти, релігійні об'єднання.

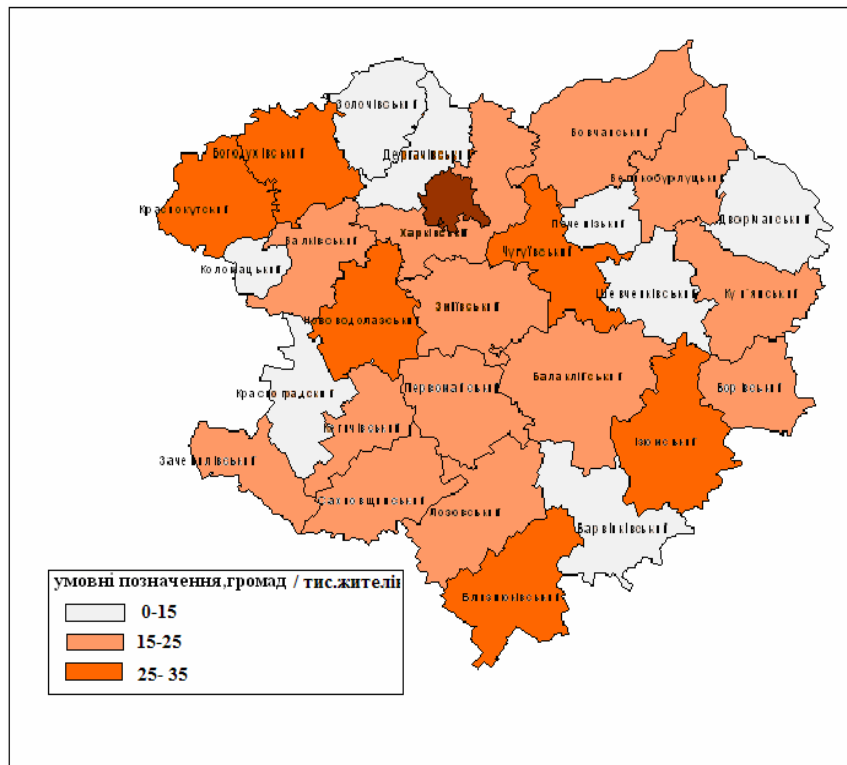

Рис.2. Частка православних релігійних громад по районах Харківської області у відношенні до чисельності населення [8]

На основі аналізу картосхеми можемо зробити висновки щодо територіальної організації релігійної сфери в регіоні і виділити на фоні цього існуючі протиріччя та диспропорції:

- найбільша частка православного населення спостерігається в тій чи іншій мірі по всій території області – це закономірно, адже територія регіону довгий час перебувала під впливом російських релігійних традицій, і більшість населення сповідує православ'я;
- найбільша кількість громад спостерігається у тих районах, де найвища чисельність населення, бо традиційно, православний храм є у кожному населеному пункті області;
- на фоні діючих в Україні, в тому числі й Харківській області, багатьох конфесій, релігійних течій і напрямків, за територіальним поширенням, чисельністю і впливом на суспільство провідне місце належить УПЦ, УПЦ Київського патріархату, УГКЦ, УАПЦ, які складають основу православ'я та католицизму в Україні. Ці конфесії вийшли із одного кореня – Київської Церкви і їх органічне об'єднання привело б до консолідації українського суспільства.
- протестанти проживають переважно в обласному центрі та великих містах, протестантські громади поширені також у Валківському, Краснокутському, Ізюмському, Куп'янському районах;
- релігійні громади РКЦ та УГКЦ формуються на основі нечисельних груп віруючих переважно в місті Харкові, в сільській місцевості скупчення громад РКЦ та УГКЦ має місце в Барвінківському, Вовчанському та Харківському районах;
- переважно в обласному центрі діють релігійні громади іудеїв, буддистів, кришнаїтів, мусульман та інших нетрадиційних для Харківської області релігійних напрямків. Це можна пояснити тим, що Харків, як науковий і промисловий центр притягує до себе іноземців, які можуть сповідувати свою, відмінну від традиційної для регіону релігію;
- сектантські та інші культові об'єднання формуються переважно у Харкові, оскільки місто притягує до себе мігрантів.

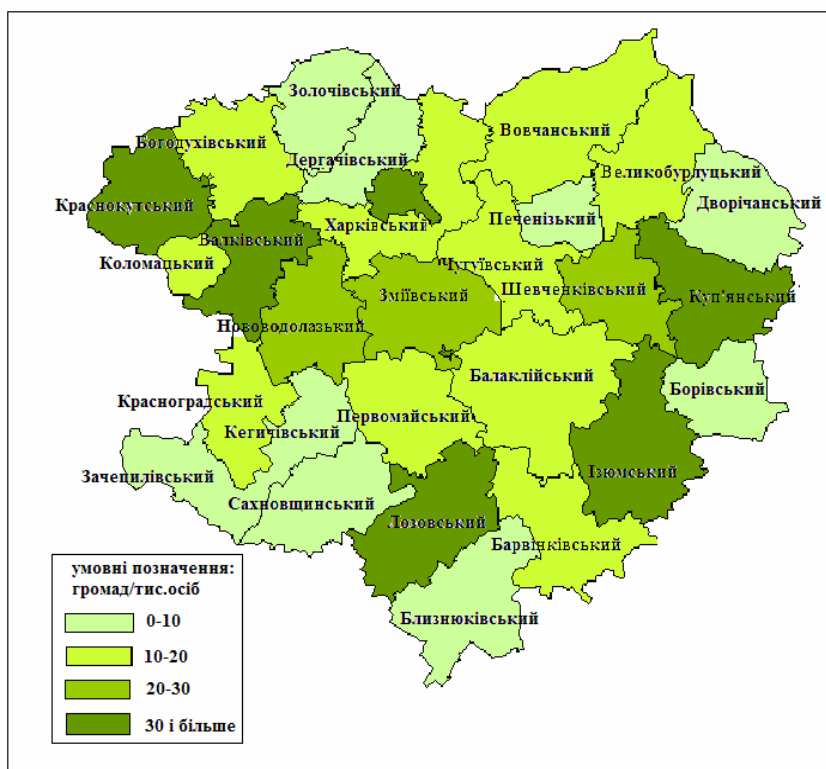

Рис.3. Частка громад неправославних конфесій по районах Харківської області [8]

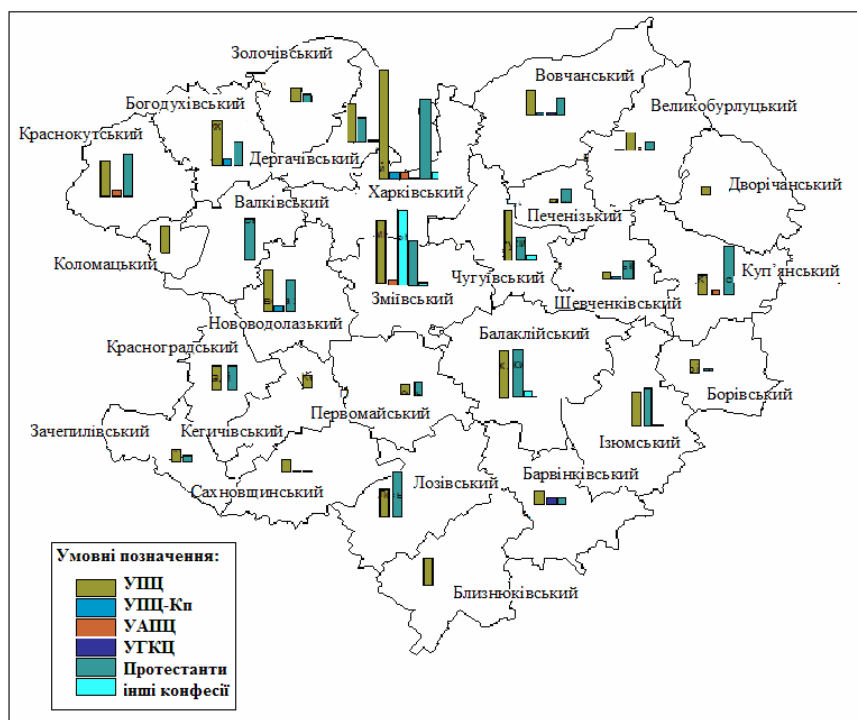

Рис.4. Розподіл конфесій по районах Харківської області [8]

Проблема суспільно-географічного дослідження організації та функціонування релігійної сфери полягає у тому, що Церква не проводить обліку відвідувачів храмів, відповідно достовірних даних, скільки осіб і з яких саме спонукань відвідували той чи інший храм немає.

Висновки. Підводячи підсумки, слід наголосити на тому, що зараз Україна переживає досить складні часи, відбуваються трансформаційні процеси в багатьох сферах суспільного життя, спостерігаються докорінні зміни в політичних, економічних та соціальних інститутах,

розвивається криза індивідуальної та суспільної моралі, загострюються національні, міжетнічні та релігійні конфлікти. Головними факторами консолідації в процесі формування української нації повинні бути спільність соціально-економічних інтересів різних етнонаціональних груп, розвиток культури та мови всіх етносів, що мешкають на території України, розвиток етнічної ідентифікації і самоідентифікації, етнокультурної цілісності держави.

За умов відкритого інформаційного простору, зростання впливу соціокультурних чинників екзогенної природи, що з'являються у формі тих чи інших викликів, спокусливих прикладів (високого життєвого рівня, споживацької психології, гедоністичного стилю життя тощо), актуалізує не силові, а моральні, і насамперед релігійні детермінанти регулювання соціально-економічної поведінки, вміння внутрішньо, ментально, світоглядно протистояти “напливу” цінностей західного суспільства [15].

Оскільки релігія у своїх класичних проявах, як правило, пропагує любов та злагоду, терпимість, толерантність, взаємоповагу, що є загальнолюдським підґрунтям для консолідації українського соціуму, його самоідентифікації. Для дослідження зазначених питань необхідно застосовувати комплексний та системно-структурний підходи. В процесі консолідації українського соціуму необхідно вирішувати багато спірних та конфліктних питань, беручи до уваги, поліконфесійність українського суспільства, враховуючи регіональну специфіку впливу найбільших церков України. Необхідно подолати розкол православ'я чи зняти протистояння різних гілок цієї релігії, що значно зміцнить духовну основу всього суспільства, зменшити політизацію Церкви, забезпечити внутрішньорелігійну та зовнішньорелігійну стабільність, створити належні умови для задоволення суспільством духовних та культурних потреб, сформувати комплексну стратегію суспільно-політичного й духовного розвитку держави, зокрема у сфері забезпечення релігійної безпеки України.

Забезпечення власного духовно-релігійного суверенітету у геополітичному вимірі для взаємовигідного співробітництва з іншими країнами, високий рівень цивілізованості усіх суспільно-політичних інститутів держави, відродження культурно-історичної спадщини дасть змогу перейти на засади загальносвітових і європейських традицій, єдиної системи духовно-релігійної свідомості усіх націй та народностей, які складають український соціум, підвищення національного престижу та самодостатності.

Подальші дослідження автора пов'язані з особливостями впливу релігійної сфери на формування менталітету соціуму на регіональному рівні.

Література

1. Андрущенко В. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. — К., 2006 <http://www.nbuv.gov.ua> ;
2. Арістова А.В. Поліконфесійність як феномен сучасності: Україна і світовий контекст / Мультиверсум. Філософський альманах. - К.: Центр духовної культури, 2006. - № 55 – с. 232-235;
3. Географія релігій: Навч. посіб. для студ. геогр. і філос. ф-тів вузів / С.В. Павлов, К.В. Мезенцев, О.О. Любіцева. — К.: АртЕК, 1999. — 504 с.;
4. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / (наук. ред.) Тетяна Метельова, (пер. з фр.) Г. Філіпчук та З. Борисюк. — К.: Юніверс, 2002. — С. 46.;
5. Дюркгейм Э. Социология религии и теория познания // Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии / Сост. В.Гараджа, Е.Д.Руткевич. - М.: Аспект Пресс, 1996. - С. 175-176;
6. Кіндратець О. Критерії визначення сильної держави// Політичний менеджмент. - 2004.- № 2.- С. 35-47;
7. Ковальчук А.С. Географія релігії в Україні: Автореферат ... канд. геогр. наук. — Львів, 2000. — 20 с.;
8. Матеріали Обласної державної адміністрації Харківської області, 2008 р. <http://www.kharkivoda.gov.ua>;
9. Мезенцев К. Теоретико-методологічні надбання української географії релігій /Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. — Харків, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2008. — Вип. 3(2). — С. 87-94;
10. Основи стійкого розвитку: Практикум: Навч.посібник /За заг. Ред. Л.Г. Мельника та О.І. Корінцевої. — суми: ВТД «Університетська книга», 2005. — 352 с.;

11. Павлов С.В. Організація релігійно-географічної сфери України: Автореф. дис. канд.геогр.наук. – К.,1999. 18с.;
12. Пірен М. Релігійна соціалізація особистості як чинник утвердження духовних цінностей громадянського суспільства // Соціальна психологія. - 2005. - № 6 (14). - С.31-41; <http://www.politik.org.ua>;
13. Попов Б. В., Піддубний В. А., Шкляр Л. Є., Здіорук С. І та ін. Етнос і соціум. – К.: Наукова думка, 1993. – 172 с. 122;
14. Релігійна сфера обласного регіону: трансформація і територіальна організація (на матеріалах Львівської області): Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / О.Г. Кучабський; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2000. — 20 с.;
15. Релігійний чинник соціально-економічної поведінки за умов глобалізаційних викликів: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / О.В. Грабовець; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2003. — 21 с.;
16. Сафронов С.Г. Религиозная сфера и территориальная организация российского общества / Известия АН. Серия географическая, 2004, № 3. – С. 60 – 70;
17. Соціально-економічна географія України / За ред. О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. С.423-440;
18. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / За ред. О.С. Власика. – К.: Знання України, 2005. – С. 395 – 397;
19. Фромм Е. *Иметь или быть?* – М.: Наука, 1990. – С.236;
20. Шевчук Л.Т. Сакральна географія: навч. посібник – Л.: видавн. Ц. ЛНУ ім. Франка, 1999 – 160 с.;
21. <http://ua.proua.com>.